

TÜRK LEHÇELERİNİN SINIFLANDIRILMASINDA BAZI KRİTERLER

Doç. Dr. Ufuk TAVKUL

Kırım Dergisi, 12 (45), 2003, 23-32.ss.

GİRİŞ

19. yüzyıldan itibaren Avrupa ve Rusya bilim çevrelerinde önemi gittikçe artan Türkoloji çalışmaları neticesinde, çeşitli Türkologlar tarafından Türk lehçelerinin dilbilim kriterlerine göre sınıflandırılması başlı başına bir mesele halini almıştı. Çeşitli Türk boyları tarafından konuşulmakta olan Türkçe'nin pek çok lehçe ve şiveye ayrılıyor olması, bu diller arasında göze çarpan bir çok ses farklılıklarının ve gramer yapılarının bulunması Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında farklı görüşlere yol açıyor, Avrupalı ve Rus Türkologlar kendi görüşlerine göre Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında değişik yollara başvuruyor ve farklı sonuçlara ulaşıyorlardı.

Avrupalı Türkologlar uzun yıllar Ural ve Altay dillerinin akraba oldukları fikrini savunmuşlardı. Bu yıllarda *Ural-Altay dilleri* kavramı bilimsel literatürde yer edinmişti. O yıllarda henüz gelişme aşamasında olan saha araştırmaları neticesinde tespit edilen Macar-Fin ve Türk-Moğol-Mançu-Tunguz dilleri arasındaki bazı yapı benzerlikleri bu fikrin Avrupalı Türkologlar arasında doğmasına sebep olmuştu.

ALTAY DİLLERİ TEORİSİ

Altay Dilleri Teorisi'nin kurucusu olan ünlü Finlandiyalı Türkolog Ramstedt Ural ve Altay dillerinin akraba diller oldukları tezini çürütmüş ve Altay dillerinin ayrı bir grup teşkil ettiğini ispatlamıştır.

Ramstedt'e ilham kaynağı olan fikir 19. yüzyılın önemli dilbilimcilerinden W. Schott'un Çuvaşça konusunda yaptığı bir araştırma olmuştur. Bilindiği üzere, iki dilin birbiriyle akraba olduklarını ispatlayabilmek için her iki dilde de kurallı olarak işleyen ses denkliklerinin (sound correspondences) bulunması gereklidir. 19. yüzyılda W. Schott Çuvaşça'nın bir Türk dili olduğunu ispatlamış ve z~r ses denkliğini ortaya çıkarmıştır¹.

Türkçe *kız* = Çuvaşça *hĩr*

Türkçe *tokuz* = Çuvaşça *tĩhĩr*

W. Schott Türkçe ile Çuvaşça arasında ş~l ses denkliğini de bulmuştur.

Türkçe *kış* = Çuvaşça *hĩl*

Türkçe *eşik* = Çuvaşça *alĩk*

¹ Poppe, Nicholas. *Introduction to Altaic linguistics*.-Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1965, s.128

Altay Dilleri Teorisinin kurucusu olan Ramstedt W. Schott'un ortaya çıkardığı Çuvaşcadaki bu ses denkliklerinden yola çıkarak Moğolca ile Türkçe arasında da aynı ses denkliklerinin mevcut olduğunu ispatlamıştır. Buna göre:

Türkçe *z* = Moğolca *r*

Türkçe *öküz* = Moğolca *üker*

Türkçe *boz* = Moğolca *boro* < *bora*

Türkçe *kozi* = Moğolca *kurigan* (-*gan* küçültme eki)

Türkçe *ş* = Moğolca *l*

Türkçe *kaşuk* = Moğolca *kalbuga*

Türkçe *kaşı-* = Moğolca *kalçi-*

Türkçe *taş* = Moğolca *çilagun*

Çalışmalarını Türkçe ile Moğolca arasındaki ses denklikleri üzerinde yoğunlaştıran Ramstedt 1902 yılında Helsinki'de yayımlanan “Über die Konjugation des Khalkha Mongolischen” (Halha Moğolcasında fiil çekimi üzerine) adlı eserinde Türkçe z-ş seslerine karşılık Moğolcada r-l seslerinin bulunduğunu örneklerle göstermiştir².

Altay dilleri arasında saydığı Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca ve Korece için coğrafi yönlere göre bir şema hazırlayan Ramstedt Altay dillerinin ana yurdunun Mançurya'daki Khingan dağları çevresi olduğunu düşünmüştür. Ona göre Khingan dağları Altay dilleri ailesine mensup dilleri iki gruba bölmüştür. Kuzey-Güney doğrultusunda uzanan bu sıradağların batısında Moğol ve Türklerin ataları yaşarlarken, doğusunda Mançu-Tunguz ve Korelilerin ataları yaşamış olmalıdırlar. Ramstedt bu fikrine göre hazırladığı şemada kuzey-batıya Moğolcayı, kuzey-doğuya Mançu-Tunguzcayı, güney-batıya Türkçeyi, güney-doğuya Koreceyi yerleştirmiştir. Daha sonra bu şemada değişiklik yapan Ramstedt Mançu-Tunguzcayı kuzeye, Moğolcayı batıya, Türkçeyi güneye, Koreceyi ise doğuya almıştır³.

TÜRK LEHÇELERİNİN TASNİFİ DENEMELERİ

Ramstedt'in Ural-Altay dilleri tezini kesin olarak çürütüp, Altay dilleri teorisini ispatlamasının ardından Altay dillerinin en önemli bölümünü oluşturan Türkçe'nin çeşitli lehçe ve şivelerinin sınıflandırılması çalışmaları Türkologlar arasında görüş ayrılıklarına yol açmış ve Türk lehçelerinin sınıflandırılması ile ilgili pek çok görüş ortaya atılmıştır.

Türk lehçelerinin sınıflandırılması meselesi ile ilk uğraşan araştırmacının 11. yüzyılda Divanü Lugat-it-Türk'ü yazan Kaşgarlı Mahmud olduğu anlaşılmaktadır. Eserinde kendi

² Poppe, a.g.e., s.130

³ Poppe, a.g.e., s.144-145

çağında yaşayan Türk boylarını doğu ve batı olmak üzere kabaca iki gruba ayıran Kaşgarlı Mahmud, Hakaniye adını verdiği doğu grubuyla Karahanlılar, Kaşgar ve Balasagun civarındaki yazı dilini kastederken, Karluk, Çigil, Yağma, Tohsı ve Uygur lehçelerini de buna dahil etmiştir. Kaşgarlı Mahmud'a göre batı grubuna bütün Oğuz lehçeleri, Kırgız, Kıpçak, Peçenek ve Bulgar lehçeleri girmektedir.⁴

Çağdaş Türk lehçelerinin tasnifi denemeleri 19.yüzyıl başlarından beri devam etmektedir. Türk lehçelerinin tasnifi denemeleri beş bölüm halinde incelenebilir. Bunlar:

1. Radloff'a kadar olan tasnif denemeleri
2. Radloff'un tasnif denemesi
3. Samoyloviç'e kadar olan tasnif denemeleri
4. Samoyloviç'in tasnif denemesi
5. Samoyloviç'ten sonraki tasnif denemeleri⁵

Türk lehçelerinin ilk tasnif denemelerinden birini yapan Berezin 1849 yılında yaptığı çalışmada Türk lehçelerini söz başında t- veya d- sesinin bulunması, şimdiki zamanın kurulması gibi kriterlere dayanarak üç gruba ayırmıştır. Bunlar:

- 1- Çağatay veya Doğu Grubu (Türkistan)
- 2- Tatar veya Kuzey grubu (Kıpçak)
- 3- Türk veya Batı grubu

Radloff'un Tasnif Denemesi

1837 yılında Almanya'da doğan ve Berlin Üniversitesi'nde Hind-Avrupa dilleri öğrenimi gören Wilhelm Radloff, hayatının gençlik döneminde Rusya'ya gider ve Rusya vatandaşı olarak hayatının geri kalan kısmını orada tamamlar. Altay bölgesindeki Barnaul şehrinde kalan Radloff Sibiry'a da yaşamakta olan Türk boyları arasına pek çok seyahat yapar ve bu arada Türk lehçelerini öğrenmeye başlar. Daha sonra Kazan'a giderek Tatar, Başkurt ve Kazak Türkçelerini öğrenen Radloff Türk boylarının dilleri, folklorları ile ilgili pek çok antropolojik malzeme derler. 1883 yılında St. Petersburg'a taşınan Radloff Rusya Bilimler Akademisi'ne girer ve yıllar boyunca derlediği malzemeyi yayına hazırlamaya başlar⁶.

Türk dilbiliminin kurucusu W. Radloff'un 1882 yılında Leipzig'de yayımlanan "Phonetik der nördlichen Türksprachen" (Kuzey Türk dillerinin fonetiği) adlı eserinde yer alan Türk lehçelerinin ses özelliklerine göre tasnifi, daha önceki tasnif denemelerine nazaran çok daha bilimsel ve ayrıntılıdır. Radloff Türk diyalektlerini dört gruba ayırmaktadır:

I- DOĞU DİYALEKTLERİ

- 1- Asıl Altay diyalektleri (Altay, Televüt)

⁴ Arat, Reşid Rahmeti ve Ahmet Temir. "Türk Şivelerinin Tasnifi". **Türk Dünyası El Kitabı**, 2. Cilt "Dil-Kültür-Sanat".-Ankara, 1992, s. 225

⁵ Tekin, Talat. "Türk dil ve diyalektlerinin yeni bir tasnifi". Erdem, 5 (13), Ocak 1989, s. 141

⁶ Poppe, a.g.e., s.102

- 2- Baraba diyalekti
- 3- Kuzey Altay diyalektleri (Lebed, Şor)
- 4- Abakan diyalektleri (Sagay, Koybal, Kaç, Yüs, Kızıl, Küyerik-Çolım, Soyon, Karagas, Uygur)

II- BATI DİYALEKTLERİ

- 1- Kırgız diyalektleri (Karakırgız, Kazak-Kırgız, Karakalpak)
- 2- İrtiş diyalektleri (Turalı, Kuvurdak, Tobol, Tümen)
- 3- Başkurt diyalekti (Ova Başkurtçası, Dağ Başkurtçası)
- 4- Volga (Kuzey Rusya) diyalektleri (Mişer, Kama, Simbir, Kazan, Belebey, Kasım)

III- ORTA ASYA DİYALEKTLERİ

- 1- Tarançı, Hami, Aksu, Kaşgar; Çağatay diyalektleri (Kuzey Sart, Hokand, Zerefşan, Buhara, Hive)

IV- GÜNEY DİYALEKTLERİ

- 1- Türkmen
- 2- Azerbaycan
- 3- Kafkasya diyalektleri (Karaçay-Malkar, Kumuk)
- 4- Anadolu diyalektleri (Hüdavendigâr-Bursa, Karaman)
- 5- Kırım diyalekti (Karaim)
- 6- Osmanlı diyalekti

Radloff'un tasnifi yalnızca dilleri değil lehçe ve diyalektleri de içine alması bakımından oldukça ayrıntılıdır. Radloff dört ayrı gruba soktuğu lehçelerin fonetiği hakkında geniş bilgiler vermiştir. Ancak Radloff'un türlü lehçeler için verdiği ses özellikleri ayırt edici nitelikte özellikler olmayıp, niteleyici özelliklerdir.

Radloff'un Türk dillerini (diyalektlerini) sınıflandırmasını şöyle tenkit edebiliriz:

1-Tasnifte Türk lehçeleri ayırt edici fonetik ölçütlere göre gruplandırılmamış, coğrafi bir sınıflandırmadan sonra, her grubun ses özellikleri belirtilmiştir.

2-Bu yöntemin bir sonucu olarak belli bir gruba aitmiş gibi görünen özellikler başka bir grubun da özellikleri olmaktadır.

3-Tasnifte Yakutça ve Çuvaşçaya yer verilmemiştir. ⁷

⁷ Tekin 1989,s. 143

G. J. Ramstedt'in Tasnif Denemesi

Fonetik esaslara ve coğrafi konumlarına göre Türk lehçelerini beş grup altında sınıflandıran Ramstedt'in tasnifi şöyledir:

I (A) Çuvaş dili

(tū < tağ)

II (B) Yakut dili

(tua < tā < tağ)

III (C) Kuzey Grubu

1. d-bölümü (tağ)

1- Uranhay, Soyot

2- Karagas

2. z- bölümü

1- Koybal, Şor

2- Çolım

3. y- bölümü

(tō veya tū < tağ)

1- Baraba

2- Altay (Altay Kalmukları, Televüt, Lebed, Kumandı)

IV (D) Doğu Grubu

(y < d, tağ)

1- Sart (Buhara, Hive)

2- Doğu Türkistan (Yarkend, Kaşgar, Turfan, Hami, Tarançı, Çağatay)

V (E) Güney Grubu

(dağ ve dağ < tağ)

1- Türkmen (Türkmenistan, Stavropol)

2- Türk veya Osmanlı ⁸

Ramstedt'in Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında kullandığı bazı kriterlerin hatalı olduğu göze çarpmaktadır. Söz gelimi, *ag* ses grubunun durumu kriter olarak alındığı halde, *tağ* > *tō* / *tū* gelişmesi gösteren Altay diyalektleri bu gelişmenin görülmediği d- ve z- alt grupları ile

⁸ Arat-Temir, s. 231-232

birlikte Kuzey grubuna sokulmuştur. Bir diğer hata ise, Kırgızca *ağ* ses grubunun *aw* sesine değiştiği Batı grubu Türk lehçeleri arasına dahil edilmiştir.⁹

Samoyloviç'in Tasnif Denemesi

Türk lehçelerinin ilk bilimsel tasnifi Rus Türkolog A.N. Samoyloviç tarafından yapılmıştır. 1922 yılında Petrograd (Leningrad) şehrinde yayımlanan *Nekotorie dopolneniya k klassifikatsi turetskih yazıkov* (Türk dillerinin sınıflandırılmasına bazı ilaveler) adlı eserinde Samoyloviç şu kriterleri göz önünde bulundurarak Türk lehçelerini sınıflamıştır:

Ses Denklikleri

1- *r~z*

Ana Türkçedeki *z* sesinin yerine *r* sesinin bulunduğu Türk lehçelerini sınıflayan Samoyloviç “Bulgar grubu” dediği bu gruba yalnızca Çuvaşçayı sokmuştur. Burada kriter olarak aldığı Ana Türkçedeki *tokuz* (dokuz) kelimesi Yakutçada *togus*, Tatarcada *tugız*, Azericede *dokkuz* biçimlerindeyken, Çuvaşçada *tihir* biçimini almıştır.

2- *d* sesinin durumu

Ana Türkçedeki *d* sesinin çeşitli lehçelerde aldığı *d*, *t*, *z*, *y* ses denkliklerine göre Samoyloviç Türk lehçelerini “*d,t,z*” ve “*y*” grubu olarak ikiye ayırmıştır. Ana Türkçede *ayak* anlamına gelen “*adak*” kelimesini kriter alan Samoyloviç, Türk lehçelerini *adak* ve *ayak* grubu olarak ikiye ayırmıştır. “*adak*” grubuna Kuzey (Uygur) grubu adını vermiştir.

3- *ağ* (*tağ*) sesinin durumu

Ana Türkçedeki *ağ* ses grubunun *tağ* (dağ) kelimesinde aldığı şekli kriter olarak değerlendiren Samoyloviç, *ağ* sesinin *av* (*aw*) şekline dönüştüğü grubu Kıpçak grubu olarak göstermiştir. Buna göre eski Türkçe *tağ* (dağ) kelimesi bu lehçelerde *tav* şeklindedir.

4- *-iğ* sesinin durumu

-iğ ses grubunun çeşitli lehçelerde aldığı şekle göre Samoyloviç Türk lehçelerini *-iğ*, *ık* ve *-ı* olmak üzere üç gruba ayırmıştır. Bu sesin eklendiği *tağ* (dağ) kelimesini kriter alan Samoyloviç Türk lehçelerini *tağlığ*, *tağlık*, *tağlı*, *tavlu*, *dağlı* gibi alt bölümlere ayırmıştır.

5- Ek başındaki *ğ* sesinin durumu

kal- fiilini kriter olarak alan Samoyloviç sıfat fiilin *-ğan* (*kal-ğan*) ya da *-an* (*kal-an*) şeklinde bu kelimeye geliş biçimine göre Türk lehçelerini iki gruba ayırmıştır.

6- Eski Türkçedeki *bol-* (olmak) fiilinin başındaki *b-* sesinin durumuna göre *bol-* ve *ol-* grupları olmak üzere Türk lehçelerini sınıflandırmıştır.

Bu kriterlerin ışığında Samoyloviç Türk lehçelerini şu gruplar altında sınıflandırmıştır:

I- r-grubu (Bulgar grubu)

Bu gruba giren lehçelerin fonetik özellikleri şunlardır:

r<z (*tihir* < *tokuz*)

⁹ Tekin 1989, s. 146.

r<z<d (*ura* < *adak*)

pul- < *bol-*

v < ğ (*tev~tu* < *tağ*)

yulne < *kalğan*

Bu gruba giren tarihî lehçeler:

Bulgar Türkçesi

1-Volga Bulgarları

2-Tuna Bulgarları

Bu gruba giren çağdaş lehçeler:

Çuvaş

II- d-grubu (Uygur-Kuzeydoğu)

Bu gruba giren lehçelerin fonetik özellikleri şunlardır:

z “tokuz” (dokuz)

d “adak” (ayak)

bol- (olmak)

-g “tağ, tağlığ” (dağ, dağlı)

kalğan (kalan)

d sesinin “d”, “t”, “z” gibi farklı şekillerine göre bu grup üç bölüme ayrılır. Bunlara şu lehçeler dahildir:

A- d- bölümü

Tarihî lehçeler:

1-Orhun

2-Uygur

Çağdaş lehçeler:

1-Soyon (Soyon ve Uranhay)

2-Karagas

3-Salar

B- t- bölümü

Yakut

C- z- bölümü

1-Sarı Uygur

- 2-Kamasin
- 3-Koybal
- 4-Sagay
- 5-Kaça
- 6-Beltir
- 7-Şor
- 8-Kızıl
- 9-Küyerik

III- Tav grubu (Kıpçak-Kuzeybatı)

Bu gruba giren lehçelerin fonetik özellikleri şunlardır:

z “tokuz” (dokuz)

y<d “ayak < adak”

bol- (olmak)

v<ğ “tav < tağ” (dağ)

tavlu<tağlığ (dağlı)

kalğan (kalan)

Bu gruba giren tarihî lehçeler:

Kıpçak

Bu gruba giren çağdaş lehçeler:

- 1- Altay
- 2- Televüt
- 3- Kumandı
- 4- Kırgız
- 5- Kumuk
- 6- Karaçay-Malkar
- 7- Tobol
- 8- Baraba
- 9- İç Rusya Türk lehçeleri
- 10- Mişer
- 11- Başkurt
- 12- Kırım (Güney sahili hariç)

13- Karaim (Osmanlılaşmış olanlar hariç)

14- Nogay

15- Kazak

16- Karakalpak

Bu gruba dahil lehçeler birbirlerine olan yakınlıklarına göre iki ana grupta toplanabilirler:

1- Moğol devrinden önceki lehçeler:

a- Altay, Televüt, Kırgız

b- Kumuk, Karaçay-Malkar, Karaim, Kırım Tatar

2- Moğol devrinden sonraki lehçeler:

Kazak, Nogay, Karakalpak

IV- Tağlık grubu (Çağatay, Güneydoğu)

Bu gruba giren lehçelerin fonetik özellikleri şunlardır:

z “tokuz” (dokuz)

y<d “ayak < adak”

bol- (olmak)

ğ “tağ” (dağ)

-k<-g “tağlık<tağlıg” (dağlı)

kalğan (kalan)

Bu gruba dahil tarihî lehçeler:

Çağatay

Bu gruba dahil çağdaş lehçeler:

1- Doğu Türkistan lehçeleri (Sarı Uygur ve Salar hariç)

2- Batı Türkistan lehçeleri (Hive Sart ağzı hariç)

3- Özbek (Fergana, Taşkent, Semerkand, Buhara)

V- Tağlı grubu (Kıpçak-Türkmen, Orta)

Bu grubun fonetik özellikleri şunlardır:

z “tokuz” (dokuz)

y<d “ayak < adak”

bol- (olmak)

ğ “tağ” (dağ)

tağlı<tağlığ (dağlı)

kałđan (kalan)

Bu gruba giren lehçeler Şunlardır:

a- Tomsk vilayeti

1- olım

2- Aba

3- ernevo

b- Güneybatı grubu özellikleri ile karıŐık olanlar:

1- zbek (Hive)

2- Sart (Hive)

VI- ol- grubu(Türkmen-Güneybatı)

Bu gruba giren lehçelerin fonetik zellikleri Şunlardır:

z “dokuz” (dokuz)

y<d “ayak < adak”

ol- (olmak)

đ “dağ < tağ”

dağlı<tağlığ

kalan

Bu gruba giren Türk lehçeleri Şunlardır:

1- Hive cumhuriyeti ahalisi

2- Buhara cumhuriyeti ahalisi

3- Afganistan Türkistanı

4- Türkmenistan cumhuriyeti

5- İnan (Azerbaycan, Esterabad, Horasan)

6- Azerbaycan cumhuriyeti

7- Ermenistan cumhuriyeti Türkleri

8- Gürcistan cumhuriyeti Türkleri

9- Anadolu Türkleri

10- Suriye Türkleri(Kuzey kısmı)

11- İnanbul ve civarı

12- Balkan yarımadası

- 13- Besarabya
- 14- Kırım (Güney sahili)
- 15- Stavropol-Astrahan Türkmenleri

Samoyloviç'in Çuvaşçayı başlı başına bir gruba koyması son derece isabetlidir. Fakat, ayrı bir gruba konulması gereken Yakutçayı ayırmaması bir hatadır. Samoyloviç'in sınıflandırması bazı seslerin fonetik uygunluğu esasına dayanan bir sistemdir bu sistem bir dereceye kadar Hint-Avrupa dillerinin *centum* ve *satem* gruplarının sınıflandırılmasına benzemektedir¹⁰.

L. Ligeti'nin Tasnif Denemesi

Macar Türkologlarından L. Ligeti Türk lehçelerini 6 grupta şöyle tasnif etmiştir:

I- Uz (Oğuz) dilleri:

- 1-Azerbaycan
- 2-Kırım (a)
- 3-Türk (Osmanlı)
- 4-Türkmen

Bu gruba Selçuklu, Kaşgarlı Mahmud'da Guz işareti ile gösterilen dil malzemesi, Houtsma ve diğer eski Kıpçak sözlüklerindeki Türkmençe dil malzemesi de dahildir.

II- Kıpçak dilleri:

- 1- Balkar (Malkar)
- 2- Başkurt
- 3- Karaçay
- 4- Karaim
- 5- Kara-Kırgız
- 6- Kazan
- 7- Kazak-Kırgız
- 8- Kırım (b)
- 9- Kumuk
- 10- Kurdak
- 11- Mişer
- 12- Nogay
- 13- Özbek (a)

¹⁰ Benzing, Johannes ve Karl Heinrich Menges. "Türk dillerinin sınıflandırılması". **Tarihî Türk Şiveleri** / ed. Mehmet Akalın.- Ankara, 1979, s.2

14- Tobol

15- Tura

Bu gruba Peçenek, Kuman, İbn Mühenna, Ebu Hayyan lugatlarının dil malzemesi de dahildir.

III- Sibiryâ dilleri:

1- Abakan

2- Altay

3- Baraba

4-Kaçâ

5-Kandak

6-Karagas

7- Kızıl

8- Kondom

9- Kumandı

10- Küyerik

11- Lebed

12-Şor

13- Sagay

14- Soyot

15-Televüt

16-Tuva

17- Uranhay

IV- Türki dilleri:

1- Çağatay

2- Yoğur

3- Çin Türk şiveleri

4-Özbek (b) “Hive Tatarları şivesi”

5- Salar

6- Tarançı

7- Asıl Türki

V- Çuvaş

VI- Yakut ¹¹

S. E. Malov'un Tasnif Denemesi

Rus Türkologlarından S.E. Malov Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında farklı kriterler kullanmıştır. Malov'un sınıflandırma yönteminde dilin muhafaza ettiği eski özellikler ve dilin ortaya çıkışını gösteren en eski tarihî kayıtlar önem taşımaktadır. Tarihî kayıtlara dayanan kriterde Malov etnologların araştırmalarından faydalanmıştır. Dolayısıyla Malov'un sınıflandırması etnolinguistik ve etnogenetik izahlara da bir temel oluşturmaktadır. Her ne kadar kendi içinde bir genetik sınıflandırma olmasa da, Malov'un sınıflandırması kronolojik bir sıra izlemektedir ve tarihî dil malzemesi açısından kullanışlıdır¹².

Malov Türk dillerinin sınıflandırılmasında tarihî kategorileri dört devire ayırmıştır. Bunlar eski (ancient), orta (medieval), modern ve yeni (recent) devirlerdir. Buna göre Malov'un sınıflandırması şöyledir:

1-Eski

Volga Bulgarçası-XIII-XIV. yüzyıllara ait belgelerde korunmuş olan Türkçe.

Uygur- 1. milenyumda doğu Asya'da konuşulan ve günümüzde Çin'in Kansu eyaletindeki Sarı Uygurlar tarafından muhafaza edilen Türkçe.

(Çuvaş) - batı Urallar, Bulgar Türkçesinin en yakın ahfadı.

(Yakut, Dolgan) - çağdaş, kuzeydoğu Sibirya.

2-Orta

Oğuz - runik yazıtların dili, Moğolistan ve Türkistan, 1. milenyum.

Kırgız, orta Uygur (Batı Türkistan) - 1. milenyumun sonu.

(Tuva) - çağdaş güney Sibirya, Orta Kırgız ve Uygur Türkçelerine yakın.

(Tofalar-Karagas, Hakas, Koybal, eltir, Sagay, Kaçın, Şor) - çağdaş güney Sibirya.

3-Modern

Çağatay - Türkistan'ın edebî dili, XV-XIX. yüzyıllar.

Kıpçak - XI-XIV. yüzyıllar, batı Asya, güneydoğu Rusya.

Kuman - orta güney Rusya stepleri

Peçenek - Kuman ile çağdaş.

(Çulım)- günümüzde batı Sibirya'da.

(Gagauz) - günümüzde Balkanlar'da.

(Kumandı) - günümüzde batı Sibirya'da.

¹¹ Arat-Temir, s. 235

¹² Krader, Lawrence. **Peoples of Central Asia**.-Bloomington: Indiana University, 1966, s.46

(Salar) - günümüzde Kansu-Çin’de.

(Türkiye Türkçesi)

(Türkmen) - çağdaş Orta Asya

(Özbek) - çağdaş Orta Asya

(Uygur) - çağdaş Orta Asya

4-Yeni

Altay Türkçesi (Oyrot, Televüt)

Başkırt - batı Urallar

Çuvaş

Karakalpak - Orta Asya

Kazak - Orta Asya

Kırgız - Orta Asya

Kumuk - Kuzey Kafkasya

Karaçay-Malkar - Kuzey Kafkasya

Kazan ve Batı Sibirya Tatarcası, Mişer

Yakut ve Dolgan (Yakutlaşmış Tunguz)

N. A. Baskakov’un Tasnif Denemesi

Bir başka ünlü Rus Türkoloğu, N.A. Baskakov ise Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında farklı kriterlere başvurur. “Hunik” (Hunlara ait) adını vererek doğu ve batı gruplarına ayırdığı Türkçeyi Batı Hunik ve Doğu Hunik adları altında sınıflandıran Baskakov, Hunik kavramıyla proto-Türkçeyi ya da ortak Türkçeyi ifade etmektedir¹³. Baskakov’un Türk dilleri sınıflandırması şöyledir:

I. BATI HUN

A. Bulgar grubu

eski: Bulgar

Hazar

modern: Çuvaş

B. Oğuz grubu

1. Oğuz-Türkmen alt grubu

eski: Oğuz

¹³ Krader, a.g.e., s.48

modern: Türkmen, Stavropol Türkmencesi (Truhmen)

2. Oğuz-Bulgar alt grubu

eski: Peçenek

Uz

modern: Gagauz

3- Oğuz-Selçuk alt grubu

eski: Selçuklu

eski Osmanlıca

modern: Türkiye Türkçesi

Azerice

C. Kıpçak grubu

1. Kıpçak-Bulgar alt grubu

eski: Batı Altın Ordu

modern: Tatar (Kasımov, Mişer, diğer diyalektler)

Başkırt

2. Kıpçak-Oğuz alt grubu

eski: Kıpçak-Kuman

modern: Karaim

Kumuk

3- Kıpçak-Nogay alt grubu

eski: Nogay

modern: Kazak, Karakalpak

D. Karluk grubu

1. Karluk-Uygur alt grubu

eski: Karahanlıca

modern: Karahanlı Türkçesi sonrası

2. Karluk-Harezmi alt grubu

eski: Doğu Altın Ordu

Eski doğu Özbekçesi

modern: Özbekçe (Kıpçak diyalektleri hariç)

Uygur (Salar ve Hoton diyalektleri dahil)

II. DOĞU HUN

A. Uygur grubu

1. Uygur-T'u-Çüeh alt grubu

eski: Orhon yazıtları Oğuzcası

Eski Uygurca

modern: Tuva (Uranhay, Soyon)

Karagas (Tofa)

2. Yakut alt grubu

modern: Yakut (ve Dolgan)

3. Hakas alt grubu

modern: Hakas

Kamasin

Küyerik

Şor

Kuzey Altay Türkçesi (Tuba, Şalkandu, Kumandı)

Sarı Uygur

B. Kırgız-Kıpçak grubu

modern: Kırgız

Altay Türkçesi (Altay, Televüt, Telengit)

Reşid Rahmeti Arat'ın Tasnif Denemesi

Türk dilini Türk Lehçe Grupları ve Türk Şive Grupları olarak ikiye ayıran R. R. Arat, fonetik esaslara dayanarak Türk lehçelerini şöyle sınıflandırmaktadır:

A. Türk Lehçe Grupları:

I. r- grubu (r ~ z, l ~ ş, s- ~ y-) (Çuvaş)

II. t- grubu (t ~ d, s- ~ y-) (Yakut)

B. Türk Şive Grupları:

I. d-grubu (adak, tağ, tağlıg, kalğan) (Sayan)

II. z- grubu (azak, tağ, tağlıg, kalğan) (Abakan)

III. tav-grubu (ayak, tav, tavlı, kalğan) (Kuzey)

IV. tağlı-grubu (ayak, tağ, tağlıg, kalğan) (Tom)

V. tağlık-grubu (ayak, tağ, tağlık, kalğan) (Doğu)

VI. dağlı-grubu (ayak, dağ, dağlı, kalan) (Güney)¹⁴

Johannes Benzing ve Karl Heinrich Menges'in Tasnif Denemeleri

J. Benzing ve K. H. Menges Türk lehçelerinin sınıflandırmasının ancak kaba hatlarıyla yapılmasının mümkün olduğunu ileri sürerlerken, günümüzde takip edilen sınıflandırma metodunun bazı seslerin fonetik uygunluğu esasına dayanan Samoyloviç'in sınıflandırma sistemi olduğunu belirtmektedirler. Ancak her iki Türkolođa göre Türk lehçelerinin fonetik verileri, sadece bunlara dayanılarak bir sınıflandırma yapılabilecek kadar sâbit değildir.¹⁵ J. Benzing ve K. H. Menges ilk önce Türk lehçelerini fonetik ve gramer özelliklerine dayalı dilbilim tarihi açısından birbirleriyle yakından ilgili 5 ana gruba ayırarak şu alt gruplar halinde sıralarlar:

(a) Bulgar grubu:

- 1- Tarihi lehçeler olarak Volga ve Tuna Bulgar Türkçesi
- 2- Çağdaş lehçelerden Çuvaşça

(b) Güney Türkçesi (Oğuz grubu):

- 1- Osmanlıca (Türkiye Türkçesi, Anadolu ve Rumeli şiveleri, Gagavuzca)
- 2- Azerice (Azerbaycan cumhuriyeti ve Kuzey-batı İran). Kaşkay Türkçesi de bu gruba girer.
- 3- Türkmence

(c) Batı Türkçesi (Kıpçak-Kuman dilleri):

- 1- Pontus-Hazar grubu
 - a- Karaim
 - b- Karaçay-Malkar
 - c- Kumuk
- 2- Ural grubu
 - a- Kazan Tatarcası
 - b- Başkurt
- 3- Aral-Hazar grubu:
 - a- Kazak
 - b- Kırgız

(d) Doğu Türkçesi (Uygurca grubu):

¹⁴ Rasonyi, Laszlo. *Tarihte Türklük*.-Ankara, 1988, s. 17

¹⁵ Benzing-Menges, s. 2

1- Özbek

2- Yeni Uygur

(e) Kuzey Türkçesi:

1- Aral-Sayan grubu

a- Altay (Oyrat, Televüt)

b- Şor (Abakan, Hakas, Sagay, Beltir, Kaçın, Koybal, Kızıl)

c- Tuva (Soyon, Uranhay, Karagas)

2- Kuzey Sibirya grubu

Yakut ve Dolgan

Türk lehçelerinin coğrafi veya bölgesel esasa göre “Kafkaslar’daki Türk dilleri”, “Güney Sibirya Türk dilleri” gibi, ya da tarihî temellere dayanılarak Eski Türkçe, Orta Türkçe, Yeni Türkçe gibi alt gruplara ayrılarak sınıflandırılmasının da dilbilimi yönünden geçerli olabileceğini ileri süren J. Benzing ve K. H. Menges, Türk lehçeleri arasında gelişen farklılıkları ortaya çıkaracak linguistik değişme temellerine dayanan bir genetik sınıflandırma metodunu en açık yol olarak görmekte-dirler. Farklı Türk kabile ve boylarının tarihinden, onların göçlerinden ve Avrasya’daki bölgesel dağılımları ile coğrafi konumlarından elde edilen bilgilerle desteklenen böyle bir sınıflandırma 6 bölüm ve 12 gruptan meydana gelmektedir:

A. Merkezî ve Güneydoğu Asya Dilleri veya Türküt Dilleri:

I. Merkezî Asya Grubu

1- Orhun (ve Yenisey) yazıtları ve Eski (Klasik) Uygurca

2- Orta Türkçe dönemi dilleri (Divanü Lugat-it-Türk, Karahanlıca metinler, Harezmdaki bir kuzeydoğu lehçesi)

3- Sonraki dönem ve modern Çağatayca

4- Özbekçe (Farsça etkisinde kalan lehçeler)

5- Tarançi ve diğer lehçeleri ile Uygurca, Moğolca ve Çince etkisindeki Sarı Uygurca, Salarca

6-Kuzey-Batı (B) grubundan bazı kuvvetli tesirler altında kalan Kırgızca

II.- Oğuz Grubu veya Güney-Batı Grubu

1- Eski Anadoluca (Selçuklu) ve eski Osmanlıca

2- Osmanlıca (çok çeşitli lehçeleriyle Rumeli, Anadolu, Güney Kırım), Gagavuzca, Azerice (İran ve Kaşkay lehçeleriyle)

3- Türkmence

B. Kuzey-Batı veya Kıpçak Lehçeleri:

III. “Orta Türkçe” Döneminin eski Kuzey-Batı dilleri

1- Codex Cumanicus ve Kumanların (Polovtsı) dili Kıpçakça

IV. Kuman (Kıpçak) Türkçesi ile yakından ilgili Pontus-Hazar dilleri

2- Karaim

3- Karaçay-Malkar

4- Kırım Tatarcası (asıl Kırımca)

5- Kumuk

V. Volga-Batı Sibirya Dilleri

6- Kazan Tatarcası (asıl Tatarca), Tepter, Mişer ve Kasımov Tatarcası

7- Batı Sibirya lehçeleri: Tunalı, Tümenli, Tobollı, Işımlı, Kurdak, İrtışlı

8- Baraba

9- Küyerik

10-Başkurt

VI. Aral-Hazar Dilleri

11- Kazakça ve Karakalpakça

12- (Farsça etkisinde kalmamış veya Kıpçakça) Özbekçe

13- Nogayca

14 (Sadece edebî dil göz önüne alındığında bazı özellikleriyle) Kırgızca

C. VII. Oyratça (Altay Dağlarında) ve Lehçeleri:

Altay-Kiji, Telenget, Lebed (Kū-Kiji) ve Yiş-Kişi (veya Tuba)

D. VIII: Merkezî Güney Sibirya, Abakan veya Hakas Grubu:

1- Şor

2- Sagay, Koybal, Kaça, Kızıl ve Beltir lehçelerinden oluşan Abakan

IX. Doğu veya Tuva Grubu (Tangnu-Tuva veya Uranhay)

1- Karagas

2- Soyong (Tuba, Tuva, Tyba veya Uranhay dili)

E. X. Kuzey-Doğu, Doğu Sibirya veya Yakut Grubu:

Yakut (Saha) dili ve Dolgan

Yakut tesirindeki Nanasan (Tavgy) Samoyed lehçeleri

F. Volga-Bulgar veya Hun-Bulgar Bölümü:

XI. Volga-Bulgar Türkçesi

XII. Çuvaş

Yaklaşık 150 yıldır devam eden Türk lehçelerinin sınıflandırılması çalışmaları Türkoloji araştırmalarının gelişip yaygınlaşmasıyla yeni verilere ve bilgilere ulaşmış, bunun neticesinde Türk lehçelerinin yeni bir sınıflandırılmasının yapılması gerekli olmuştur. Günümüzdeki bilgilerimizle Türk lehçelerini 6 kriter çerçevesinde 12 gruba ayırmak mümkündür. Bu kriterler şunlardır:

- 1- *r~l, r~z, l~ş* ses denklikleri.
- 2- Kelime başındaki *h* sesinin durumu.
- 3- Eski Türkçe söz içi ve sonundaki *d* sesinin durumu.
- 4- Çok heceli kelimelerin sonundaki *-ıĝ* ses grubunun durumu.
- 5- İlk hecedeki *-aĝ* ses grubunun durumu.
- 6- Kelime başındaki *t*- ünsüzünün durumu ¹⁶

Bu kriterlere göre Türk dil ve lehçeleri 12 gruba ayrılabilir:

1- *r/l* grubu

Tek temsilcisi Çuvaşçadır.

2- Kelime başındaki *h* sesini koruyan grup

Tek temsilcisi Orta İran'da konuşulan Halaççadır.

3- *atah* grubu

Tek temsilcisi (Dolgan diyalekti ile birlikte) Yakutçadır.

4- *adak* grubu

Karagas diyalekti ile birlikte Tuva Türkçesi bu gruba girer.

5- *azak* grubu

Yazı dili olarak Hakasça (Abakan diyalekti). Hakas Türkçesinde art damak konsonantı *k* sesi *h* sesine dönüşür (*azak > azah*). Hakas Türkçesini kelime başındaki *y*- sesinin durumuna göre iki alt gruba ayırmak mümkündür:

a- *çıl* grubu (Hakasça)

b- *yıl* grubu (Sarı Uygurca)

6- *taĝlıĝ* grubu

Kuzey Altay diyalektleri, aşağı Tuba, aşağı Çulım, Kumandu lehçeleri bu gruba girer.

7- *tūlu* grubu

Güney Altay diyalektleri (Telengit, Televüt) bu gruba girer.

8- *tōlū* grubu

¹⁶ Tekin 1989, s. 161

Kırgızca bu gruba girer.

9- *tağlık* (Çağatay) grubu

Özbekçe ve yeni Uygurca bu gruba girer.

Bu grup **i** sesi tesiri ile ilk hecedeki **a** sesinin durumuna göre iki alt gruba ayrılır:

baş-1 > boş-1 (Özbek)

baş-1 > beş-i (Uygur)

10- *tavlı~tavlu* (Kıpçak) grubu

Kazan Tatarcası, Başkurtça, Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Kumukça, Karaçay-Malkarca, Karaimce, Baraba Tatarcası, Kırım Tatarcası bu gruba girer. Kıpçak grubu iki kriter kullanılarak üç alt gruba ayrılır:

a- ilk hecedeki **o** sesinin durumu

b- **ş** sesinin durumu

Eski Türkçe *koş-* (katmak) kelimesi Kıpçak grubu Türk dillerinde üç farklı şekle girer. Buna göre:

koş-: Kumuk, Karaçay-Malkar, Baraba Tatar, Kırım Tatar Türkçeleri.

kuş-: Kazan Tatar ve Başkurt Türkçelerinde.

kos-: Kazak, Karakalpak, Nogay Türkçelerinde.

11-*tağlı* grubu

Çin'de konuşulan Salar diyalekti bu gruba girer.

12- *dağlı* (Oğuz) grubu

Türkiye Türkçesi, Azerice, Türkmence, Harezmi Oğuz diyalekti bu gruba girer.

Kelime başındaki **k** sesinin durumuna göre alt gruplara ayrılır:

kāl- (Ana Türkçe) > *gāl-* (Türkmence) ~ *kāl-* (Özbekçenin Harezmi Oğuz diyalekti) ~ *gal-* (Azerice) ~ *kal-* (Türkiye Türkçesi)

Sonuç:

Çok çeşitli lehçe ve şivelere ayrılan, yeryüzünde yaklaşık 200 milyondan fazla bir nüfusa sahip Türk boyları tarafından konuşulmakta olan Türkçenin fonetik ve morfolojik özelliklere göre tam bir sınıflandırmasının yapılabilmesi için karşılaştırmalı dil araştırmalarının derinleştirilmesi, her lehçe ve şivenin özelliklerinin tam olarak ortaya konulması gerekmektedir. Geniş ölçüde saha araştırması gerektiren bu çalışmalar için Türkolojide yeni bakış açılarına, düşünce ve fikirlere ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

- Arat, Reşid Rahmeti ve Ahmet Temir. "Türk Şivelerinin Tasnifi". **Türk Dünyası El Kitabı**, 2. Cilt "Dil-Kültür-Sanat".-Ankara, 1992.
- Benzing, Johannes ve Karl Heinrich Menges. "Türk dillerinin sınıflandırılması". **Tarihî Türk Şiveleri** / ed. Mehmet Akalın.-Ankara, 1979.
- Krader, Lawrence. **Peoples of Central Asia**.-Bloomington: Indiana University, 1966.
- Rasonyi, Laszlo. **Tarihte Türklük**.-Ankara, 1988.
- Poppe, Nicholas. **Introduction to Altaic linguistics**.-Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1965.
- Tekin, Talat. "Türk dil ve diyalektlerinin yeni bir tasnifi". **Erdem**, 5 (13), Ocak 1989, 141-168.